

خاستگاه پدیده حج مسکین در مغرب اسلامی در ادبیات دینی

محمدسعید نجاتی^۱ و محمدمهدی فقیه محمدی جلالی (بحرالعلوم)^۲

چکیده

آیین حج مسکین، آیینی پر سابقه در مغرب اسلامی است. معرفی این آیین بر پایه اطلاعات میدانی و تبیین خاستگاه آن بر پایه عوامل مختلف اقلیمی، فرهنگی و دینی و اجتماعی وظیفه‌ای است که این مقاله درصدد انجام آن، بر پایه روش تحقیق نقلی و تحلیلی کتابخانه‌ای است. در این مقاله ضمن ارائه فهرستی از برخی نقاط مغرب اسلامی، که آیین حج مسکین در آن برگزار می‌شود، سه منطقه آسفی (مزار سیدی شاشکال)، منطقه مزار سیدی بوخیار و مزار ادربس اول در ولایه مغرب، و زیارت خواجه احمد یسوی در ترکمنستان و شیخ بمبا در آفریقا، معرفی شده و ضمن گزارش انتقاد مخالفان این آیین، با رویکردی تحلیلی دینی، فهم نادرست از متون دینی، موضع‌گیری همنوای فقیهان منطقه در جهت تعطیلی موقت حج، دشواری‌های خاص سفر حج از مغرب به‌عنوان مهم‌ترین زمینه‌های دینی پدید آمدن این آیین در مغرب اسلامی بررسی شده است.

روش این پژوهش بینارشته‌ای و در حوزه دین‌شناسی و مطالعات حج قابل رده‌بندی است که بر اساس ادبیات دینی و داده‌های حدیثی - فقهی و گزارش‌های اینترنتی با رویکرد تقریبی فراهم آمده است. برآیند این مقاله بازشناسی پدیدارشناسانه این آیین و امثال آن و زمینه‌های آنها در ادبیات دینی است که در نوع خود در ادبیات حج بی‌سابقه و جدید است.

کلیدواژه‌ها: حج فقرا، حج مسکین، سیدی بوخیار، سیدی شاشکال، آسفی، استطاعت

در حج، حج‌گزاری مغرب.

۱. دکترای تاریخ اسلام و سطح ۴ فقه و اصول حوزه، عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت.

(nejati13@chmail. Ir)

۲. سطح ۴ تاریخ اسلام حوزه علمیه قم، عضو گروه تاریخ و سیره پژوهشکده حج و زیارت

(m. bahralloom@gmail.com)

به‌رغم فاصله بسیار و هم‌مرزی با پیروان ادیان دیگر، مناسک حج بسیار مورد توجه و علاقه مسلمانان مغرب اسلامی بوده، چنان‌که آنان را صاحب جایگاه ویژه‌ای در آفرینش تراث حج دانند. در کنار این علاقه شدید، دوری راه و دشواری‌های مسیر، هزینه‌های مادی و معنوی بسیاری را برای سفر حج بر دوش حاجیان مغربی تحمیل می‌کرده تا آنجا که بسیاری از عاشقان حج و زیارت بیت‌الله در مغرب، از پا درراه گذاشتن و پیمودن این مسیر دراز باز می‌ماندند؛ به‌ویژه که شرط استطاعت در واجب شدن حج لحاظ شده و ناتوانانی که قدرت مالی یا توانایی جسمی سفر به حرمین را نداشتند، خود را شرعاً مکلف به رفتن به مکه مکرمه برای سفر حج نمی‌دانستند. برآیند آن اشتیاق و این ناتوانی به پدید آمدن جایگزین‌هایی برای حج در این منطقه شده که حج مسکین نام‌گرفته تا دلیل این آیین به‌روشنی هویدا باشد. این آیین با توجه به گستره و حجم نفوذ معنوی که میان مغربیان یافته، موافقان و مخالفان بسیاری را پیدا کرده است؛ هرچند نمونه‌هایی از آن در نقاط دیگر جهان اسلام نیز یافت می‌شود که آوازه‌اش چندان از منطقه مغرب فراتر نرفته و علل آن به‌روشنی تحلیل و بازشناسی نشده است.

مقاله حاضر ضمن معرفی آیین‌های مختلفی که در مغرب و برخی از مناطق دیگر به این نام شناخته می‌شود، به بررسی علل شکل‌گیری آن پرداخته است. درحالی‌که جز چند گزارش رسانه‌ای و مطبوعاتی از این آیین، منبع دیگری برای بازشناسی آن در دست نیست و پژوهشی که به آن پرداخته باشد یافت نشد.

سؤال اصلی پژوهش: «پدیده حج مسکین و زمینه‌های آن در ادبیات دینی چیست؟» در مقاله حاضر پس از معرفی مهم‌ترین موارد از پدیده‌های مشهور به حج مسکین، به‌ویژه در مغرب اسلامی و نقاطی دیگر، به ماهیت‌شناسی آن و بازشناسی زمینه‌های پدید آمدن آن در ادبیات دینی، با کمک دانش‌های فقه و حدیث، پرداخته می‌شود.

موضوع این مقاله به جهت رویکردی که به مقوله حج جایگزین دارد و با توجه به تأثیرگذاری متغیر ادبیات دینی حج در موضوع آن، در چارچوب عام مطالعات حج دسته‌بندی می‌شود و به جایگاه حج در ادبیات دینی با نگاه مقارن و توجه به دانش‌هایی چون حدیث و درایه و فقه، به عنوان یکی از عوامل درون‌دینی شیوع این پدیده می‌پردازد. این پژوهش، به دلیل کمبود شدید منابع، بر اساس گزارش‌های میدانی منتشره در اینترنت و تحقیقات کتابخانه‌ای سامان یافته است.

با توجه به وجود آیین‌های مشابهی در شرق اسلامی، با استفاده از دستاوردهای این پژوهش می‌توان به داوری علمی درباره این پدیده و آسیب‌شناسی آن از منظر ادبیات دینی حج دست یافت. در ادامه ابتدا مصادیق این آیین در مغرب اسلامی و دیدگاه موافقان و مخالفان آن بررسی، و سپس علل پدیدار شدن آن تحلیل می‌شود.

مراقد متعددی در مغرب به‌عنوان آئین حج مسکین زیارت می‌شود و مشهور است؛ از جمله مرقد سیدی شاشکال در آسفی، مرقد ادریس اول در وکیلته، مرقد سیدی بوخیار در ریف میانه، سیدی بو رحال (ابو رَحَال) ابدالی در قلعة سَرَاغِنَة (جنوب مغرب)، سیدی رعیسی اوسیفاد در قلعه‌های سیفاد، افرنی و سیدی عبدالسلام مشیش در ریف غربی است. (مواسم حج الفقراء فی المغرب... عبادة وتجارة، محمد أمزبان / <https://www.hespress.com/>، ۱۰۴۵۱۸) البته به دلیل محدودیت حجم مقاله به سه نمونه در داخل مغرب و دو نمونه از مناطق دیگر بسنده می‌کنیم. مطلبی نیز درباره حکم فقهی و بدعت بودن این مراسم یافت شد که هرچند با موضوع این پژوهش فاصله دارد، ولی در تکمیل پژوهش از آن بهره برده شده است.

نمونه‌هایی از حج مسکین در مغرب

حج مسکین یا حج فقرا آئینی است که برخی از جوامع مسلمان، آن را

جایگزینی از مناسک برای کسانی می دانند که سفر حج برایشان به هر دلیلی، از جمله ناتوانی مالی، میسر نیست.

۱. حج مسکین آسفی

شهر بندری و کهن آسفی در غرب مراکش در منطقه بدوزه قرار دارد. (حمیری، ۱۹۸۴، ص ۵۷؛ بغدادی، ج ۱، ص ۷۵) در این شهر هر ساله در هشتم ذی‌الحجه بسیاری از مسلمانان ساکن مناطق اطراف، طی مراسم خاصی به دور تپه‌ای می‌چرخند. آنان هنگام طواف این ورد را می‌خوانند: «لیک اللهم لییک، ان الحمد والنعمة لک لییک، لا شریک لک لییک، یا رحمان یا رحیم، احنا جینا حجاج زایرون» که نوعی لییک گفتن و شبیه تلبیه حجاج بیت الله الحرام است. در ادامه این مناسک به تقلید از چاه زمزم و نوشیدن آن، از چشمه آب شیرینی که در کنار آبشور دریا پدید آمده می‌نوشند و توقف خود بر فراز تپه مجاور مرقدی کهن که در این منطقه قرار دارد و از آن به «جبل الرحمه» یا «لاله نواره» و «جبل عرفة الصغیر» یاد می‌شود را به منزله وقوف در کوه عرفات می‌دانند. از این آیین به عنوان حج المسکین یا حج الفقراء یاد می‌شود که آن را جایگزین مناسک حج بیت الله الحرام برای ناتوانان از ادای حج واجب می‌دانند. (سیدی شاشکال... «حج المسکین» بضوای آسفی، هکذا یحج الفقراء إلی الضریح تزامنا مع یوم عرفة؛ احمد امشکح (۲۰۱۴، ۱۰، ۰۸))

قدمت این بقعه و حج المسکین به چند صد سال قبل بازمی‌گردد و معتقدند که از عصر مرابطین (۴۴۸-۵۴۱ق) و موحدین (۵۱۵-۶۶۸ق) این مزار بوده و این مناسک در آن انجام می‌شده است. (<https://www.maghress.com/almassae/216503>) قبایل ساکن این منطقه - از جمله لاله فاطمه، کرعان، اولاد ابراهیم، شلیحات و غوال به این آیین توجه زیادی دارند آنها باور دارند که حجشان مبرور و سعی‌شان مشکور است؛ زیرا از مکه مکرمه هزاران کیلومتر دور هستند و به دلیل اینکه راه حج برایشان بسیار طولانی است و توانایی و استطاعت مالی

پیمودن آن را ندارند، با انجام حج در این مکان، به ثواب حج دست می‌یابند. از این رو از آن به «حج الفقراء» نیز یاد می‌کنند.

در چند سال اخیر این حج چنان شهرت گرفت که جمع کثیری از مسلمانان این منطقه را به خود جذب کرد و بسیاری از آنان آن را حج دوم و آن مرقد و ضریح را کعبه دوم می‌دانند. (به مکه نروید؛ در مراکش حاجی شوید!، <https://shamsnia.persianblog.ir>)

درباره شخص مدفون در بقعه اسفی باورهای مختلفی وجود دارد. برخی نام وی را «آمحمد سرحال». (سیدی شاشکال... «حج المسکین» بضوای آسفی؟، <https://www.masrawy.com/islameyat/others-masaged/details>) و برخی دیگر نیز نام شخص مدفون در این بقعه را سید ابراهیم و عده‌ای نیز سیداحمد می‌دانند. این احتمال نیز مطرح شده که نام این مدفون سیدمحمد از نوادگان زید شهید باشد که از شرق بلاد اسلامی به مغرب مهاجرت کرده است. (الصلیحی السلاوی، ص ۵۳)

بر اساس این احتمال، وی از ساداتی است که در قرن چهارم هجری به دلیل ظلم و فشار به علویان از ایران یا عراق به طرف مغرب مهاجرت کرده و در این مکان به خاک سپرده شده است.

حضور برخی از سادات در این منطقه، براساس برخی از منابع تاریخی، تأیید شده است؛ از جمله سیدحسن جندولی که در ناحیه بریجه سکونت داشته و برادرش که در سجلماسه می‌زیسته و از اولاد حاج یوسف بن عیسی بن حسن بن قاسم بن محمد بن یعقوب بن عبدالله بن موسی بن عمر بن محمد بن عبدالله بن احمد بن عیسی بن ادريس بن ادريس بن عبدالله بن حسن المثنی بن امام حسن مجتبی علیه السلام بودند. (جزی غرناطی، ۱۴۳۱، ص ۷۸) ولی از آنجایی که قدمت بقعه سید شاشکال به قرن چهارم و قبل از حسن جندولی می‌رسد، این احتمال ممکن است که بقعه مربوط به جد وی، یعنی محمد بن عبدالله بن احمد بن عیسی بن ادريس الثانی باشد.

علاوه بر این افراد گزارش‌های متعددی در منابع تاریخی از حضور شخصیت‌های برتر علمی و فرهنگی و دینی در آسفی، به خصوص در رباط اسفی وجود دارد. (ابن خطیب، ۲۰۰۳، ص ۱۲۹) که بعید نیست صاحب بقعه یکی از آنان باشد.

لقب سرحال می‌تواند برگرفته از لقب فارسی این شخص به دلیل زهد و تقوایش باشد. البته این کلمه گویشی برای نام گرگ است (ابن سیده، ج ۳، ص ۱۸۸؛ ابن منظور، ج ۲، ص ۴۸۲) و در لبنان خاندانی به این عنوان (سرحال) می‌زیستند که محتمل است ریشه خاندانی وی باشد. (الشدیاق، ۱۳۸۹ق، ج ۱، ص ۶۳)

برخی نیز معتقدند که سیدمحمد به خواب یکی از متولیان بقعه می‌آید و از ایشان می‌خواهد که مردمی که قادر به رفتن به حج نیستند را به این بقعه بیاورند تا حج انجام دهند و مکفی حج است و از آن به حج المسکین یا حج الفقرا یاد کرده است. (حج المسکین بآسفی. إقبال ضعیف علی حج ضریح سیدی شاشکال <https://www.goud.ma2-90493>)، بنابراین کسانی که استطاعت مالی رفتن به حج را ندارند، در این بقعه با آدابی که گفته شد حج به‌جا می‌آورند و از آن به حج الثانویه نیز یاد شده است. (<https://www.maghress.com/almassae/216503>)

۲. زیارت سیدی بوخیار

در ۹۰ کیلومتری (الحُسَیْمَة) در قلب کوهستان قبیله شقران (ارتفاع ۱۹۵۲ متری از سطح دریا) مزار سیدی بوخیار قرار دارد. در نهم ذی‌الحجه هر سال، همزمان با ایام حج، علاقه‌مندان سیدی بوخیار آیینی شبیه حج را در کنار مزار او برگزار می‌کنند که شامل اعمالی شبیه مناسک حج، یعنی طواف و رمی جمرات و قرائت دعاست. آنان پس از طواف پیرامون مرقد سید بوخیار، به لبیک‌گویی و دعا می‌پردازند و سپس قربانیان خود را ذبح می‌کنند و به این عمل حج الفقرا می‌گویند و معتقدند جایگزین حج برای کسانی است که توانایی به رفتن حج خانه خدا را ندارند. شیخ زاویه یا متولی بقعه بر این اعمال نظارت دارد تا به

نحو صحیح انجام شود. در کنار بقعه نیز بازار بزرگی برپا می‌شود و ما یحتاج زوار تأمین می‌گردد. (<https://dalil-rif.com/permalink/6520.html>)

این آئین ابعاد فرهنگی دینی و اجتماعی و اقتصادی دارد و هزاران نفر از ساکنان این منطقه و اطراف آن در این جشنواره به عنوان فعالیتی اجتماعی شرکت می‌کنند. گفته می‌شود این مراسم به ریشه‌های اسطوره‌ای و واقعی و دینی و مقدس باز می‌گردد.

طرفداران این مراسم قائلند که این مراسم باعث ایجاد نوعی پیوستگی اجتماعی میان مردمان فقیر این منطقه، که امکان سفر به حج را ندارند، و میان امت اسلامی می‌شود. البته بر باور این زائران سه بار حضور در این مراسم موجب دستیابی زائر به ثواب حج خواهد شد.

نسب بوخیار معلوم نیست، اما برخی معتقدند که وی از شرق بلاد اسلامی به مغرب آمده و برخی نیز او را از تلمسان می‌دانند که از مشایخ اهل تصوف بوده است. (مواسم حج الفقراء فی المغرب... عبادة وتجارة، محمد أمزیان <https://www.hespress.com/104518>)

۳. زیارت قبر ادریس اول

یکی دیگر از مصادیق حج مسکین در مغرب، زیارت مرقد ادریس اول است. این مقبره در شهر ولیلی^۱ است که اکنون شهر زرهون خوانده می‌شود و در شمال شهر مکناس در شمال کشور مغرب قرار دارد. ادریس مؤسس دولت ادارسه و نوه حسن مثنی نواده رسول خداست که پس از شرکت در قیام نافرجام (فَج) در سال ۱۶۹ قمری در مکه از بیم عباسیان به مغرب گریخت و از اولین و مشهورترین ساداتی است که به مغرب هجرت کرد.

وی در سال ۱۷۷ قمری با سمی که هارون، خلیفه عباسی، فرستاده بود مسموم شد و از دنیا رفت و در ولیلی دفن شد (أبو الفرج الأصفهانی، بی‌تا،

۱. گویا این شهر امروزه به نام ادریس شناخته می‌شود (وصف افریقا، ص ۲۹۶)

ص ۴۰۸؛ مرغی، ص ۶۷۶؛ خلیلی، ج ۴، ص ۱۰۵)

بنا به برخی از گزارش‌ها در این مزار ادریس ثانی، پسر ادریس اول، نیز مدفون است؛ هرچند بعدها مقبره‌ای دیگر در فاس به نام او شهرت یافته است (مزاری، ج ۱، ص ۱۴۳؛ فاسی، ص ۲۹۶) این مرقد یکی از مزارات قدیمی مغرب است که در کتب جغرافیدانان قدیمی از آن یاد شده (مزاری، ج ۱، ص ۱۴۳؛ ابن فضل الله، ۱۴۲۳، ج ۲۴، ص ۶۴)

اهالی شهر ویلی با حضور مردم و جمع کثیری از اعضای حلقه‌های تصوف مختلف مغرب همه ساله در موسمی خاص در کنار قبر سید ادریس اکبر جمع می‌شوند. این مراسم با سخنرانی یکی از شرفا از نسل ادارسه، که در بیان فضیلت سید ادریس و نیز با توجه به این اعتقاد که زیارت او همانند حج است، آغاز می‌شود. برنامه‌های این مراسم شامل ذکر و دعا و سرانجام زیارت قبر است که با استلام و بوسیدن سنگ سبز قبر سید ادریس و نیز روشن کردن انجام می‌شود.

در گزارشی که خبرنگار شبکه فرانس ۲۴ تهیه کرده، شرکت کنندگان این مراسم آن را جایگزینی برای حج، برای افراد فقیری می‌دانند که توانایی اقامه حج ندارند و به همین دلیل حج فقرا یا حج مسکین نامیده می‌شود. در این گزارش به دستاوردهای این مراسم اشاره شده که باعث اجتماع گروه‌های مختلف متصوفه به صورت سالانه می‌شود و به رشد گردشگری منطقه و یادکرد بزرگان دینی و مذهبی کمک می‌کند. بنا بر این گزارش، در این آئین تشابهات زیادی به مراسم حج وجود ندارد و زائران این منطقه وانمود نمی‌کنند که به طواف یا وقوف یا سعی در صفا و مروه می‌پردازند. (المغرب-روبورتاج-مغاربه-حج المسکین- زرهون <https://www.france24.com/ar/20180822>: حج المسکین لمن لا یستطیع إلی مکه سیلا فی المغرب. <https://middle-east-online.com>)

در مجموع می‌توان عناصر مشترک آئین‌های حج مسکین در مغرب را، که علاوه بر موارد بالا در مزار سیدرحال ابدالی (<http://sidirahal.net/widget-landing-page>) و

سیدی شعیب نیز با تفاوت‌هایی برگزار می‌شود <https://www.nadorcity.com/3149> در عناصر زیر مشترک دانست:

اقبال و جذب طریقت‌های مختلف صوفیه و تجمع آنان در زاویه‌ای که در نزدیکی مرقد وجود دارد، ذکر خدا و طواف و لاله‌الاله گفتن، قرائت آیاتی از قرآن و بزرگداشت اولیای الهی، اعتقاد به جایگزینی این آئین به جای حج برای غیر مستطیعان و ناتوانان از انجام حج. (<https://www.hespress.com/AA-104518>)

آیین‌های مشابه حج مسکین در مناطق دیگر

۱. زیارت خواجه احمد یسوی

خواجه احمد یسوی (م ۱۱۶۶م) رئیس حلقه مشایخ ترک و از رهبران تصوف است که بسیاری از مشایخ تصوف به او منتسب می‌شوند و در سرسلسله‌اش بسیاری از بزرگان صوفیه هستند. (فخرالدین صفی، ۱۴۲۹، ص ۴۲) شیخ احمد یسوی، شیخ حاج بکتاش مؤسس طریقه بکتاشیه است (همان؛ الخالدی، ۱۴۱۷، ص ۳۴۸)

مدت‌هاست که زیارت قبر وی در شهر ترکستان در جنوب کشور قزاقستان بسیار مورد توجه صوفیان قرار گرفته و در طول سال از کل کشورهای آسیایی به ترکستان، در ایام حج، به این زیارتگاه می‌آیند و قبر خواجه را مکه دوم می‌نامند. (<https://www.maghress.com/almassae/216503>)

زائران ابتدا پیرامون مسجد طواف می‌کردند و سپس دیوار مسجد و زیارتگاه خواجه را لمس و حتی می‌بوسیدند و سپس در صحن بزرگ آن، که توسط امیر تیمور گورکانی (۷۱۵-۷۸۳ش) بنا شده بود، به دعا و زیارت می‌پرداختند (میرخواند ولد، ۱۲۷۰ق، ج ۱، ص ۸۴)

مردم منطقه سه بار زیارت خواجه احمد یسوی را معادل یک سفر حج می‌دانند؛ به همین دلیل زوار با اشتیاق فراوان و نذر و نیاز عازم ترکستان می‌شوند و پس از بازگشت همچون زائرین خانه خدا از آنان پذیرایی می‌شود. (سنایی، ۱۳۸۴، ش ۶)

۲. زیارت مسجد طوبی

در شهر طوبی در کشور سنگال مسجد و مقبره شیخ احمد بمبا قرار دارد که زیارت او به عنوان حج آفریقا یاد می‌شود. شیخ احمد بمبا مؤسس طریقه مریدیه است که هر سال هزاران مسلمان در ایام حج به زیارت او می‌روند. طوبی شهری است که در سال ۱۳۰۰ قمری شیخ احمد بمبا در ابتدای تبلیغش بنا نهاد و نامش را شجره طوبی گذاشت. او مدعی بود که نوری را در این مکان مشاهده کرد و جبرئیل او را مأمور ساخت شهری در کنار درخت معینی بنا کند و به او گفته است که این شهر مرکز معنوی آفریقا خواهد شد و از تمام نقاط عالم جهت توبه و استغفار به آنجا خواهند آمد.

بسیاری از سنگالی‌ها معتقدند دو نوع حج وجود دارد: حج خانه و حج مقبره شیخ احمد بمبا. بدینسان آنان زیارت قبر شیخ احمد بمبا را عوض حج خانه خدا می‌دانند و معتقدند کسانی که استطاعت مالی ندارند یا به خاطر سختی و بعد مسافت نمی‌توانند حج به جا آورند، می‌توانند به زیارت شیخ احمد بامبا بیایند و ثواب حج را ببرند؛ زیرا زیارت او ساده‌تر از مناسک حج در مکه مکرمه است.

زمان برگزاری این حج بعد از نیمه صفر هر سال به مدت سه روز است. قبر شیخ احمد در داخل مسجدی قرار دارد و در کنارش آب چاهی است که معتقدند آبش بهتر از آب زمزم است. به اعتقاد برگزارکنندگان این آئین، این حج شباهت زیادی با حج خانه خدا دارد. ابتدا زوار دور مرقد شیخ احمد طواف می‌کنند و سپس در مسجد طوبی جمع می‌شوند و به خطبه‌های خلیفه طریقه مریدیه گوش می‌دهند و سپس نذورات و قربانی خود را اهدا می‌کنند. (سیدی شاشکال... «حج المسکین» بضواحي آسفی؟ <https://www.masrawy.com/islameyat/others-masaged/details/> ملایین المسلمین یحجون إلیه... قصة ضریح احمد بمبا شیخ الطریقه المریدیة فی السنغال ۱۹/۲۰۱۹/۲۸/۳۷/۱۶۴)

انتقادات و مخالفت‌ها نسبت به حج مسکین

در مقابل طرفداران حج المسکین برخی از اندیشمندان و علمای دین در مقاله‌های متعددی مخالفت خود را با این عمل اهالی اسفی و نیز در اماکن دیگر مغرب، که زیارت اولیاءالله را نوعی حج می‌دانند و برای آن مراسم خاصی ابداع نموده‌اند، مقابله نموده و حکم به تحریم آن داشتند. آنها تشویق خرافه، بدعت در عبادات و نیز سوء استفاده از جهل مردم را دلیل حرمت این اعمال ساختگی می‌دانند؛ برای نمونه عبدالرزاق جای، استاد شریعت و علوم اسلامی در دانشگاه ملی رباط، این رفتارها را نوعی بازگشت به دوران جاهلیت تلقی کرده و از حکومت مغرب برخوردار با آن را مطالبه نموده است. (قبله‌گاه جدید خرافیون/ به مکه نروید در مراکش حاجی شوید!؛ <https://iqna.ir/fa/news/1719078>)

احمد الکافی، یک از فقیهان مغربی، در پاسخ به سؤالی درباره حج مسکین آن را عبادتی دانسته که نوعی بدعت مردود است بنابراین از آنجایی که این چنین عبادات موافق سنت و از راه شرعی نیست، پس بدعت به شمار می‌آید و مردود است. (مسلم بن حجاج، ج ۲، ص ۵۹۲؛ دارمی، ج ۱، ص ۲۸۹) چراکه طبق صریح قرآن:

﴿وَأَذِّنْ فِي النَّاسِ بِالْحَجِّ يَأْتُوكَ رِجَالًا وَعَلَىٰ كُلِّ ضَامِرٍ يَأْتِينَ مِنْ كُلِّ فَجٍّ عَمِيقٍ﴾

و مردم را دعوت عمومی به حج کن؛ تا پیاده و سواره بر مرکب‌های لاغر از هر راه دوری به سوی تو بیایند...

همچنان که رسول خدا ﷺ نیز مسلمانان را امر نموده عبادت حج در مکان خاص و در مکه مکرمه است. وی در پاسخ به این توجیه که حج مسکین و مناسک مربوط به مرقد شاشکال برای فقرایی است که توانایی رفتن به مکه و حج واقعی را ندارند، گفته است: «در این صورت باید در هر شهر، روستا و منطقه‌ای، مکانی برای فقرا تعیین می‌کردند تا حج آسانی انجام دهند که چنین بدعتی در هیچ کجا مرسوم نبوده و پول حاصل از این حج حرام، و مشارک در انهدام ارکان دین است.»

به اعتقاد این مخالفان، دولتمردان باید برای منع این منکرات و تحریف شعائر دینی و توقف چنین اعمال دیوانه‌وار اقدام کنند تا مسلمانان به اسم دین افعالی که به غلو، الحاد، کفر، بدعت و معصیت منجر می‌شود، مرتکب نشوند. از آن طرف علمای هر منطقه و خطبا و وعاظ موظفند تا مردم را به راه راست هدایت، و راه شرعی و دینی را آموزش دهند و با خرافات و بدعت مبارزه کنند و در مجالس علمی خود از مسئولین بخواهند تا با چنین اعمالی برخورد شدید شود. (الکافی، ۲۰۱۳، ص ۳۰۸)

بسترشناسی شکل‌گیری آئین حج مسکین در ادبیات دینی

با توجه به شرایط فرهنگی و ادبیات دینی حاکم بر این مناطق و شرایط جغرافیایی و سیاسی و اجتماعی این سرزمین، می‌توان موارد زیر را به‌عنوان مهم‌ترین عوامل زمینه‌ساز شکل‌گیری این آئین در ادبیات دینی دانست:

۱. زمینه‌های حدیثی شکل‌گیری آئین حج مسکین

منطق فهم متون دینی، چه قرآن و چه حدیث، بر پایه نگاه مجموعه‌ای و منظومه دانستن آیات و روایات است. تاریخ فرق و مذاهب اسلامی به روشنی نشان داده که بی‌توجهی به این منطق زمینه‌ساز پدید آمدن فرقه‌های انحرافی بسیاری شده است. می‌توان گفت آئین حج مسکین نیز تا اندازه‌ای زاییده برداشت نادرست برخی از روایات است که در ادامه به آن اشاره می‌شود:

الف) تشویق به انجام حج پیایی

روایات متعددی وجود دارد که برای تشویق و ترغیب، ثواب برخی عبادات با حج سنجیده و قیاس شده است. در روایات فراوانی به آرزوی مدام حج داشتن و پیایی به حج رفتن سفارش شده است. (نسائی، ج ۲، ص ۳۲۲؛ سنن الترمذی، ج ۳، ص ۱۰۸؛ کلینی، ۱۴۳۰، ج ۸، ص ۱۸۱)

واضح است که این روایات و فتاوا، تشنگی و اشتیاق به حج را میان مردم

مغرب، که عطش ویژه‌ای به حج داشتند؛ بیشتر می‌کند. هرچند که محتوای این روایات برای فقیه دین‌آشنا، که شناخت عمیق نسبت به منظومه دستورات دین دارد، به هیچ‌وجه توجیه‌کننده بدل تراشیدن برای حج نمی‌شود. ولی برای عوامی که برداشت سطحی از دین دارند تنها کشش نسبت به حج ایجاد می‌شود و وقتی امکانات را برای انجام آن مهیا نمی‌بیند، خود را با انجام حج تقلبی و بدلی دلخوش می‌کند. درحالی‌که بسیاری از حکمت‌ها و فلسفه اجتماعی و اقتصادی و فرهنگی حج، در این عبادت جایگزین - هرچند که با خلوص نیت و خیر انجام شود- قابل تحقق نیست.

ب) روایت‌هایی که امور دیگر را به عنوان جایگزین‌های حج معرفی می‌کند

یکی از برداشت‌های غلط از این دست روایات توهم جایگزینی این عبادت یا عباداتی دیگر با حج خانه خداست. درحالی‌که طبعاً با توجه به جایگاه قطعی و تثبیت‌شده حج در فرهنگ اسلامی نباید تصور برتری عبادتی شود که با حج مقایسه شده است. حال آنکه حج فقط سنجه پاداش آن معرفی شده است. ازجمله این روایات اعمالی خیری در مذهب اهل سنت و تشیع آمده که برای انجام آن ثوابی معادل یک یا چند حج و عمره آمده است؛ مانند اینکه اگر کسی نماز صبح را به جماعت بخواند و تا طلوع خورشید به ذکر الهی پردازد و سپس دو رکعت نماز بخواند ثواب یک حج و عمره کامل را خواهد داشت. (ترمذی، ۱۴۱۹، ج ۲، ص ۳۷۱) کسی که برای ادای نماز واجب، درحالی‌که وضو گرفته، به مسجد رود، اجر یک حج‌گزار در حال احرام را دارد و کسی که برای نماز مستحب صبحگاهی برود اجر عمره‌گزار را دارد. (ابن حنبل، المسند، ج ۳۶، ص ۶۴۰) برآورده کردن حوائج مؤمنان، قرائت دو رکعت نماز باکیفیت ویژه بعد از نماز مغرب که مواظبت و استمرار دادن به آن معادل ششصد هزار حج شمرده شده (کلینی، ۱۴۳۰ق، ج ۶، ص ۶۰۰) و ادای نماز واجب که برتر از صد حج شمرده شده است (شیخ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۲، ص ۲۴۰) و خوراندن

غذا به مؤمن که برتر از ده حج شمرده شده (همانجا) و نماز در مسجدالاقصی معادل یک عمره مقبول است (کلینی، ۱۴۳۰ق، ج ۳، ص ۴۹۱).

همچنین برای زیارت برخی از اولیای الهی مانند سبط رسول الله امام حسین علیه السلام که در برخی روایات معادل یک حج و عمره (صدوق، ۱۴۰۶ق، ص ۸۶) و در برخی دیگر معادل بیست حج و بیست عمره و در ایام عید معادل هزار حج و هزار عمره شمرده شده است. (صدوق، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۸۰) و برای زیارت عالم آل محمد، امام رضا علیه السلام، که در روایتی معادل هفتاد تا هفتاد هزار (کلینی، ۱۴۳۰ق، ج ۹، ص ۳۳۸) و در روایتی معادل هزار حج شمرده شده است (صدوق، ۱۴۰۶ق، ص ۹۸)

۲. فتاوی فقهای مغرب نسبت به تعطیل حج از مغرب به دلیل حوادث خاص

عوامی چون دوری مسیر مغرب تا مکه مکرمه و خطرات بسیار از سوئی، و تهدید تعرضات مسیحیان منطقه باعث شد تا برخی از فقیهان اسلامی حج از این منطقه را واجب نشمرده و جهاد و مرزرداری در برابر کفار را واجب عینی بدانند و حج رفتن را در مقابل جهاد، بر مردمان این منطقه عبادتی کم‌ثواب و مکروه بشمرند. این مسئله به روشنی در جواب سئوالات فقیه برجسته مغربی، ابن رشد (م ۵۹۵ق)^۱ هویدا است؛ وی در پاسخ به استفتایی درباره برتر بودن حج و جهاد و نیز حکم حج دوباره در این شرایط فتوا داد: وجوب حج واجب از اهل اندلس به دلیل ناامنی موجود ساقط است، چه برسد به اینکه حج مستحب باشد و حج برای آنان به خاطر این خطرات به عملی مکروه تبدیل می‌شود. در صورت بودن مقدار نیروی کافی برای جهاد و جنگ با دشمنان اسلام و مسیر

۱. محمد بن احمد بن رشد اندلسی (ملقب به ابوالولید زاده ۵۲۰ در قرطبه (کوردوبای کنونی) و درگذشته ۵۹۵ در مراکش است. وی بیش از پنجاه کتاب در علوم مختلف، از جمله فقه و فلسفه، دارد و با اینکه در دربار المنصور جایگاه برجسته‌ای داشت، ولی با تهمت زندقه و الحاد به مراکش تبعید شد و در آنجا بدرود حیات گفت. ولی جسدش را در قرطبه دفن کردند. وی از جمله دانشمندان اسلامی شناخته شده در جهان غرب است. (الأعلام، ج ۵، ص ۳۱۹)

امن حج واجبی فوری می‌شود. (مسائل أبی الولید ابن رشد (۲/۹۰۳) بنابراین وی در صورت ناامنی و نبود نیروی کافی برای مقابله بادشمنان، جهاد و جنگ با دشمنان اسلام را بر حج مقدم دانست.

در نامه‌ای که لسان‌الدین بن الخطیب (م ۷۷۶ق)^۱ با عنوان رساله فی تفضیل الجهاد علی الحج برای یکی از علمای مغرب اسلامی نگاشته، وی در این مواردی چون برتری جهاد بر حج، مستحب بودن تکرار حج در مقابل جهاد واجب، تأثیر عمیق اجتماعی شرکت علما در جهاد، فضیلت جهاد در راه خدا و تأسی به رسول الله که آخرین جهادش را جنگ با فرنگیان قرار داد (غزوه تبوک در سال ۹ هجری) و اینکه با توجه به پیش‌بینی نزدیک بودن پیروزی، افتخار حضور در فتح نصیب این عالم می‌شود، به عنوان دلایل دعوتش از عالم مخاطب نامه به جهاد به جای تصمیم بر حج دوباره یاد کرده است. (مقری، ۱۴۱۹، ج ۱، ص ۱۵۷)

نمونه دیگر فتوای عالم اباضی است که سفر حج را به دلیل احتمال خطر واجب نمی‌داند فتوای (ربیع بن حبیب فراهیدی ازدی عمانی) حدود ۷۵ - حدود ۱۷۵) و محمد بن عباد مصری فقهای برجسته اباضی (ضیایی، تاریخ اباضیه، ۴۸/۱ و ۷۸) است که در پاسخ به عبدالوهاب امیر اباضی رستمیان تاهرت (م ۲۰۸ ق) که شیوه جدیدی را در قانون‌گذاری و اجرای شریعت در تاهرت بنا کرده بودند و حکومتی عدالت محور را بنا کرده بودند (مونس، ۱۳۸۴، ترجمه شیخی، ج ۲، ص ۳۰۵) درباره حکم به حج رفتنش در حالی که می‌ترسید که اگر به حج رود به دست بنی عباس گرفتار شود؛ سؤال کرد، در پاسخ به این

۱. لسان الدین ابن الخطیب (۷۱۳-۷۷۶ هـ ۱۳۱۳-۱۳۷۴ م) محمد بن عبدالله غرناط مورخ و ادیب مغربی بود. که مدتی وزیر حاکم غرناطه یوسف بن ابراهیم و پسرش الغنی بالله بود ولی مدتی با دیدن توطئه‌گران به فاس رفت و اقامت گزید و پس از چند سال با تقاضای الغنی بالله، حاکم غرناطه، به دادگاه کشانده شد و به تهمت زندقه و مذهب فلاسفه در زندان شبانه کشته شد. او را صاحب قلم و شمشیر می‌دانند که روزها به سیاست و شب‌ها به نگارش مشغول بود. از وی بیش از شصت کتاب و رساله (از جمله الإحاطه فی أخبار الغرناطه به جای مانده است. (رک: زرکلی: ج ۶، ص ۲۳۵)

استفتا محمد بن عباد حج را از او ساقط، و او را غیر مستطیع دانست. اما ربیع فتوا به نایب گرفتن در حج داد و عبدالوهاب به دلیل موافقت با احتیاط به فتوای ربیع عمل کرد. (ابو زکریا، ص ۱۱۴ و ۱۱۵) این گونه فتاوا به نوبه خود، در باور مردمان مغرب تأثیرگذار است؛ به ویژه که حاکمان مغربی بر اساس آن مشی می کردند و سبک زندگی و منش حاکمان در فرهنگ سازی مردمان بسیار عمیق است. (ر.ک: طاوسی، مجله میقات حج، شماره ۱۱۴) البته این نگاه در فقهای بعدی مغرب نیز ادامه یافت؛ برای نمونه طرابلسی (م ۹۷۵ق) نیز کاملاً به این نگاه به حج گرایش دارد. (رعینی، ج ۲، ص ۵۳۶)

فتوای ممنوعیت و عدم وجوب حج در مغرب و اندلس (که بنابر برخی از نظرات به حرام بودن سفر حج بر حاجیان مغربی می رسید، در ایام جنگ های صلیبی تا هشتاد سال به طول انجامید که واضح است تأثیری عمیق در فرهنگ عامه مردم داشته است. (منی حوا، ۱۶/۹/۲۰۱۶/۱۰/۹/۲۰۱۶) (<https://www.aljazeera.net/blogs/10/9/2016/10/9/2016>)

گویند نظیر همین فتوا را برخی از علمای مکه درباره حج سالانه در مناطق بومی هر قبیله دادند به شرطی که خاکی که از حرمین آورده شده در زمین آن منطقه بپاشند یا نقل شده اگر کسی سه سال پیاپی به حج بیاید، به ثواب کامل فریضه حجی که در اسلام به عنوان یکی از ستون های دین معرفی شده، رسیده است. (مواسم حج الفقراء فی المغرب... عبادة وتجارة، محمد أمزیان <https://www.hespress.com/104518>)

۳. نا امنی و خطرهای فراوان سفر حج

بر پایه گزارش منابع تاریخی در ادوار مختلف، اموری مانند نا امنی راه حج، باج خواهی قبایل در مسیر حج، نا امنی حرم، اختلاف های حاکمان در مناطق گوناگون، اختلاف های مذهبی، قحطی، ممانعت کشورهای استعمارگر از عزیمت مسلمانان و رواج بیماری از مهم ترین عوامل تعطیلی حج بوده اما نا امنی و بعد مسافت یکی از دلایل شایع در تعطیلی حج یا نیمه کاره رها کردن

حج بوده است. (داودی، مقاله امکان‌سنجی صدور فتوای تحریم «حج‌گزاری» در فقه اسلامی).

راهزنی در مسیر میان مصر و حجاز و همین‌طور مسیرهای شمال آفریقا مانند مسیر میان تازا و تلمسان، مسیر فاس تا اسکندریه، و مسیر میان مکه و مدینه معمولاً به دلیل وضعیت اسفناک اقتصادی و بیکاری و خشکسالی صورت می‌گرفت. (الجمعة، ۲۰۰۸م، ص ۵۲۳) این ناامنی به حدی می‌رسید که بنا بر گزارش ابن رشید، حاجیان از بیم غارت عرب‌های بادیه‌نشین مکه، به جای منا، در صحرای عرفات بیتوته می‌کردند. (ابن رشید، ص ۸۷)

علاوه بر راهزنان عرب، دست‌درازی امرای حرمین و غارت کاروان‌های حاج در داخل سرزمین‌های مقدس به بهانه‌های مختلف نیز مشکلی دیگر بود که بارها تکرار شده است. (الجمعة، ۲۰۰۸م، ص ۵۲۶)

کم‌آبی و به‌گروگان گرفتن آب برای فروش آن به حجاج با مبالغ گزاف (همان، ص ۵۲۷) و درگیری‌های قومی و سیاسی و قبیله‌ای میان حجاج معمولاً باعث آسیب دیدن حجاج می‌شد. (همان، ص ۵۲۹) وقتی این حجاج با تحمل سختی بسیار از این مخاطرات می‌گفتند، طبعاً کسانی که در دلشان بیم و ترس بود یا روحیه مسالمت‌جویی داشتند، بر اشتیاق خود برای حج خانه خدا و کعبه پای می‌نهادند و با توجه اینکه بر فرض تحمل راه طولانی و شرایط وحشتناک طبیعی، برای تحمل این رنج‌های سهمگین توانایی ندارند، به انجام حج جایگزین در سرزمین خود ترغیب می‌شدند.

۴. مسیر طولانی و دشواری‌های طبیعی

با نگاهی به نقشه مغرب اسلامی می‌توان پی برد که مسافتی که یک حاجی مغربی از تونس یا طنجه یا فاس برای رسیدن به مکه طی می‌کرد از لحاظ بعد مسافت و سختی و تنوع آب (مسیر خشکی و دریایی) بسیار طولانی‌تر و

سخت‌تر از مسیری بود که یک حجگزار عراقی یا ایرانی برای رسیدن به مکه و حج می‌پیمود. مسافتی که شاید بدون اغراق برای درک بهتر فاصله مکانی مغرب تا مکه مکرمه با کمک نرم‌افزار (google map) فاصله دو شهر طنجه و آگادیر را در مغرب، که تقریباً منتهی الیه مغرب اسلامی می‌شوند، با فاصله نقاط میانه جهان اسلام و نیز شرقی‌ترین شهرهای مسلمان به مکه در میانمار و شبه جزیره هند به مقیاس کیلومتر مقایسه شده است.

نام شهر	فاصله	توضیح جغرافیایی
طنجه - مکه	۷۳۲۵Km	شمالی‌ترین نقطه مغرب
آگادیر- مکه	۸۱۱۷Km	غربی‌ترین نقطه مراکش
بغداد - مکه	۱۷۴۶Km	در میانه تقریبی جهان اسلام
تهران - مکه	۲۵۸۰Km	در میانه تقریبی جهان اسلام
سمرقند - مکه	۴۳۸۷Km	در ازبکستان کنونی
بیشکک - مکه	۵۲۶۶Km	در قرقیزستان کنونی
سند - مکه	۴۲۶۴Km	در پاکستان کنونی و شرقی‌ترین
میانمار - مکه	۷۷۹۳Km	در مجاورت چین

برای حجاج مغرب اسلامی مسیر و راه مصری حج و در درجه بعدی راه شام و مسیر حج عراق از اهمیت برخوردار بوده. در این اهمیت امکانات رفاهی در مسیر و خان‌ها و کاروانسراها و بازارچه‌های بین راهی، روابط سیاسی و منطقه‌ای میان کشورها و دوری و نزدیکی مسیر دخالت دارد. (الجمعة، ۲۰۰۸م، ص ۴۹۵) این مسیرها مجموعه‌ای از سختی‌های راه‌های کوهستانی، دریایی و صحراهای خشک و بی‌آب و علف و ... را برای حاجیان به دنبال داشت. (رک: همان، ص ۴۹۶-۵۲۸)

گرمای شدید و بادهای تند موسمی، کمبود آب آشامیدنی و آذوقه، به

خصوص در حجاز، در مواقعی حاجیان را به کندن رمل‌های بیابان‌های رابغ برای استخراج آبی که زیر رمل‌ها ذخیره شده بود می‌کشاند یا به نوشیدن آب باران باقیمانده در آبگیرها مجبور می‌کرد (ابن جبیر، ص ۱۶۵؛ العبدری، ۱۶۴-۱۶۵؛ ابن بطوطه، ص ۱۲۹)

سختی‌های خاص مسافرت دریایی عبارت بودند از: انتظار کشیدن‌های طولانی برای وزش باد مساعد، دریازدگی شدید، طوفان‌ها و گرداب‌های غرق‌کننده، صخره‌های مرجانی ساحل حجاز که مانع از نزدیک شدن کشتی به ساحل می‌شد و باید با قایق‌های کوچک مسافران و کالاها را به بندر حمل می‌کردند، مالیاتی که دولت حجاز برای گذران امور از حاجیان به نام (مُکوس) می‌گرفت، دزدی‌های دریایی و ...

توجه به بزرگنمایی و تبلیغات منفی

در پدیده‌شناسی حج مسکین باید این نکته را نیز مورد توجه داشت که برخی از مناسک دیگر که به هیچ وجه به قصد جایگزینی حج انجام نمی‌شود نیز به وسیله مخالفان آن و با انگیزه‌های مختلف بزرگنمایی شده و نوعی حج خوانده می‌شود؛ برای مثال زیارت مراقد مطهر امام حسین و امام رضا علیهما السلام توسط شیعه و اهل سنت محب اهل بیت را نوعی حج شمرده‌اند:

<https://arabic.cnn.com/middleeast/2016/09/16/fozan-hajj-shiite-fatwa>

<https://fr-fr.facebook.com/alanbarhl/posts/2455073401235587>

درحالی‌که هیچ زائری معتقد به جایگزینی این زیارات به جای حج بیت‌الله نیست. از این رو هیچ‌گاه حج و عمره بیت‌الله را ترک نکرده‌اند و از دورترین مکان‌ها و با سخت‌ترین شرایط به حج بیت‌الله مشرف شده‌اند حال آنکه در اماکن اشاره شده، به قصد انجام حج یا زیارت شیخ احمد یسوی را برابر حج تعریف می‌کنند.

مزارات و بقاع متبرکه در کشور مغرب هر کدام ویژگی خاصی دارد و بیش از پنج هزار زیارتگاه در مراکش شمارش شده که تعدادی از این زیارتگاه‌ها از شهرت بسزایی برخوردار هستند. یکی از این زیارتگاه‌های مشهور در مغرب، مرقد سید شاشکال و زیارت سیدی بوخیار و زیارت ادريس است که این مراقد را به نیت جایگزینی حج زیارت می‌کنند؛ علت این جایگزینی ناتوانی از سفر حج، دوری راه و نداشتن هزینه‌های سفر حج دانسته‌اند. لذا به اندازه استطاعت در این مکان حج انجام می‌شود و از آن به حج المساکین یا حج الفقرا یاد می‌شود.

برخی ظهور این رسم را به قرن‌های چهارم و پنجم هجری دانسته‌اند. مشابه این مراسم و پندار درباره زیارت خواجه احمد یسوی در آسیا و زیارت شیخ مبما در افریقا نیز گزارش شده است. کسانی این رسم را نوعی ادای احترام به اولیای الهی و بزرگان و نوعی جاذبه برای گردشگری فرهنگی با منافع اقتصادی فراوان می‌پندارند و دسته‌ای دیگر چنین مراسمی را محکوم و حرام دانسته و آن را، بدعت در عبادات و نیز سوء استفاده از جهل مردم و سبک شمردن عبادات و ارکان دین خوانده و هرگونه منفعت مالی در چنین مراسمی را حرام دانسته و از مسئولین دولتی و علما خواسته‌اند تا جلوی چنین خرافات و بدعت‌ها را بگیرند و با متولیان چنین مراسم‌هایی برخورد شدید کنند. دوری بسیار و ناامنی شدید راه حج، به‌ویژه از سمت مغرب، تعطیلی‌های پیاپی و مکرر حج به دلیل فتاوی‌ای فقها در طول تاریخ و بر اساس شرایط امنیتی مغرب و جنگ با مخالفان اسلام، برداشت غلط از آموزه‌هایی چون مقایسه ثواب حج و برخی از عبادت‌ها، تأکید بر تکرار و آرزوی حج را می‌توان از عوامل بروز و رشد حج المسکین به‌ویژه در مغرب دانست.

۷. ابن عبدالحق بغدادی، صفی‌الدین عبدالمؤمن (۱۴۱۲ق)، **مراصد الإطلاع على أسماء الأمكنة و البقاع**، بیروت، دارالجيل، اول.

۸. ابن فضل الله عمری، احمد بن یحیی (۱۴۲۱ق)، **مسالك الأبصار، ابوظبی، المجمع الثقافی**، چاپ اول.

۹. ابن ماجه، محمد بن یزید (۱۴۱۸ق)، **سنن الحافظ أبي عبدالله محمد بن يزيد القزويني ابن ماجه**، بیروت، دار الجیل، لبنان، چاپ اول.

۱۰. ابوالفرج اصفهانی (بی‌تا)، **مقاتل الطالبین**، بیروت، دار المعرفة.

۱۱. پلانول، گزایه دو (۲۰۰۸م)، **تاریخ أرض الاسلام: الاسس الجغرافية لتاریخ الاسلام**، تونس، دار الغرب الاسلامی، چاپ اول.

۱۲. ترمذی، محمد بن عیسی (۱۴۱۹ق)، **الجامع الصحيح و هو سنن الترمذی**، قاهره، دار الحديث، مصر، چاپ اول.

۱۳. الجحمة، نواف عبدالعزيز (۲۰۰۸)، **رحالة الغرب الاسلامی و صورة المشرق العربی من القرن السادس**

منابع

۱. ابن بطوطه، محمد بن عبدالله (۱۴۱۷ق)، **رحلة ابن بطوطة**، مصحح: تازی، عبد الهادی، ریاض، اکادیمیة المملكة المغربية.

۲. ابن جبیر، محمد بن احمد، **رحلة ابن جبیر**، بیروت، دار و مكتبة الهلال، اول.

۳. ابن حنبل، احمد بن حنبل (۱۴۱۶ق)، **مسند الإمام احمد بن حنبل**، بیروت، مؤسسة الرسالة، لبنان، چاپ اول.

۴. ابن خطیب، محمد بن عبدالله (۲۰۰۳م)، **خطرة الطيف: رحلات في المغرب و الأندلس**، ابوظبی، بیروت، المؤسسة العربية للدراسات و النشر، دار السویدی، اول، چاپ اول.

۵. ابن رشید، محمد بن عمر بن رشید (۲۰۰۹م)، **الفهری السبتي أبو عبدالله**، دار الغرب الإسلامی.

۶. ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ق)، **المحكم و المحيط الأعظم**، دارالکتب العلمیة، بیروت، چاپ اول.

۱۹. سنائی، مهدی، «طریقه یسویه و نقش آن در گسترش اسلام در آسیای مرکزی»، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، سال ششم، دوره سوم، شماره ۱۹، پاییز ۱۳۷۶ش.
۲۰. الشدیاق، طنوس (۱۳۸۹ق)، أخبار الأعیان فی جبل لبنان، بیروت، منشورات جامعة لبنانیة، قسم الدراسات التاريخية، چاپ اول.
۲۱. صدوق، محمد بن علی (۱۴۰۶ق)، ثواب الأعمال و عقاب الأعمال، دار الشریف الرضی للنشر، قم.
۲۲. ——— (۱۴۱۳ق)، من لا یحضره الفقیه، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ دوم.
۲۳. طرابلسی المغربی، محمد بن محمد (۱۹۹۲م)، مواهب الجلیل فی شرح مختصر خلیل، دار الفکر، سوم.
۲۴. طوسی، محمد بن الحسن، ۱۴۰۷ق، تهذیب الأحکام، تهران، دار الکتب الإسلامیه (تحقیق خراسان)، چاپ چهارم.
۲۵. عبدری، محمد بن محمد (۱۴۲۶ق)، رحلة العبدی، مصحح: علی ابراهیم کردی، دمشق،
- الی القرن الثامن الهجری (۱۲) - ۱۴م)، ابوظبی، الاهلیة للنشر و التوزیع دار السویدی للنشر و التوزیع، اول.
۱۴. جزى الكلبى الغرناطى، ابى عبدالله محمد بن محمد (۱۴۳۱ق)، الانوار فی نسب آل النبى المختار عليه السلام، تحقيق مهدى الرجائى، قم، مكتبة سماحه آية الله العظمى المرعشى النجفى، الخزانه العالميه للمخطوطات الاسلاميه.
۱۵. حميرى، محمد بن عبدالمنعم (۱۹۸۴م)، الروض المعطار فى خبر الأقطار، بيروت، مكتبة لبنان ناشرون، دوم.
۱۶. الخالدى النقشبندى، عبدالمجيد بن محمد (۱۴۱۷ق)، الكواكب الدرية على الحدائق الوردية فى أجلاء السادة النقشبندية، دمشق، دار البيروتى، چاپ اول.
۱۷. خليلى، جعفر (۱۴۰۷ق)، موسوعة العتبات المقدسة، بيروت، موسسه الاعلمى للمطبوعات، چاپ دوم.
۱۸. دارمى، عبدالله بن عبدالرحمن (۱۴۲۱ق)، مسند الدارمى المعروف، رياض، دار المغنى، عربستان، چاپ اول.

۳۳. مقری، احمد بن محمد (۱۴۱۹ق)،

نفح الطیب من غصن الأندلس

الرطب، مصحح: یوسف، بقاعی،

بیروت، دار الفکر.

۳۴. مونس، حسین (۱۳۸۴ش)، **تاریخ و**

تمدن مغرب، ترجمه حمیدرضا

شیخی، تهران، سمت و بنیاد

پژوهش های رضوی، اول.

۳۵. مهنا، عبدالله علی (۱۴۱۳ق)، **لسان**

اللسان، بیروت، دارالکتب العلمیه.

۳۶. میرخواند شاه ولد (۱۲۷۰ق)، **روضه**

الصفاء، بی تا، بی جا.

۳۷. نسائی، احمد بن علی (۱۴۱۱ق)،

السنن الكبرى، لبنان، بیروت، دار

الکتب العلمیه، منشورات محمد علی

بیضون، چاپ اول.

سایت های اینترنتی

۳۸. مواسم «حج الفقراء» فی المغرب...

عبادة وتجارة محمد أمزيان نشر فی

أخبارنا یوم ۲۱، ۱۰-۲۰۱۲،

<https://www.hespress.com/104518>

۳۹. موسم سیدی بوخیار «حج الفقراء».

عبادة وتجارة، شبكة دليل الريف نشر فی

شبكة دليل الريف يوم ۲۱، ۱۰-۲۰۱۲

۴۰. المغرب، روبرتاج، مغاربه، حج

المسكين، زرهون

دار سعدالدين، چاپ دوم.

۲۶. فاسی، حسن بن محمد الوزان،

۲۰۰۵م، **وصف افريقيا**، قاهره،

مكتبة الاسدي، چاپ اول.

۲۷. فخرالدين صفی، علی بن حسین

(۱۴۲۹ق)، **رشحات عين الحياة فی**

مناقب مشايخ الطريقة النقشبندية و

آدابهم النبوية و أسرارهم الربانية،

بیروت، دار الکتب العلمیه، منشورات

محمد علی بیضون، چاپ اول.

۲۸. الکافی، احمد (۲۰۱۳م)، **فتاوی شرعية**

فی المسائل المالكية، مصر، منصوره،

دارالکلمه للنشر و التوزيع، اول.

۲۹. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۳۰ق)،

الکافی، ایران، قم، موسسه علمی

فرهنگی دار الحديث، سازمان چاپ

و نشر، چاپ اول.

۳۰. مرغی، جاسم عثمان (۱۴۲۵ق)،

الشيعة فی شمال أفريقيا، بیروت،

لبنان، مؤسسة البلاغ.

۳۱. مزاری، آغا اسماعیل بن عوده

(۱۹۹۰م)، **طلوع سعد السعود**، دار

الغرب الاسلامی، بیروت.

۳۲. مسلم بن حجاج (۱۴۱۲ق)، **صحیح**

مسلم، قاهره، دار الحديث، مصر،

چاپ اول.

بین المللی قرآن، تاریخ انتشار: ۲۴
آذر ۱۳۸۷.

<https://iqna.ir/fa/news/1719078>

<https://www.france24.com/ar/20180822>

۴۱. حج المسکین بأسفی. إقبال ضعیف
علی حج ضریح سیدی شاشکال،
ربورطاج سعید الجدیانی، فی کود
یوم ۰۷، ۱۱، ۲۰۱۱، سایت مغرس

۴۲. حیمری، عمر؛ رؤیة سوسیولوجیة
للمجتمع المغربي،

<https://www.oujdacity.net/international-article-127820-ar/>

<http://sidirahal.net/widget-landing-page>

<https://hunasotak.com/article/2151>

۴۳. سیدی شاشکال .. «حج المسکین»
بضواحي آسفی.

<https://www.maghress.com/almassae/216503>

۴۴. حج المسکین «المن لا یستطیع إلى مكة
سیبلا فی المغرب».

<https://middle-east-online.com>

۴۵. احمد امشکح؛ سیدی شاشکال...

«حج المسکین» بضواحي آسفی؛

هكذا یحج الفقراء إلى الضریح تزامنا

مع یوم عرفة؛ ۰۸-۱۰-۲۰۱۴

۴۶. قبله گاه جدید خرافیون/ به مکه نروید

در مراکش حاجی شوید! خبرگزاری

المخلصات العربية